

Ю.О.Карпенко

Праслов'янська оронімія Українських Карпат

З-поміж численних генетично слов'янських оронімів карпатського регіону виділяється порівняно невелика, але міцно вкорінена група нерегулярних (із сучасного погляду) утворень з явними ознаками древності, що сягає праслов'янської доби. В їх складі переважають похідні від ряду локально-карпатських оротермінів. Серед них й утворення від чи не найпопулярнішого в Українських Карпатах терміна *кїчера, кєчера, кічера*, в бойків ще *кїчара, кїчира* [13:30]. Таку назву, іноді з суфіксальними добудовами чи прикметниковими

уточненнями, мають десятки гір у межах Галичини, Буковини та Закарпаття.

Термін цей колись одностайно виводився з румунської мови – з *chicera* *узгірок у вигляді даху* [22:39; 3:94-95; 19:197] або *chiciură namoroz* [14:24]. Однак перше з цих слів, малопоширене в румунській мові, не має власне румунської етимології та є запозиченням з української мови. Друге ж, теж слов'янського походження [21:139], не підходить семантично. Й.Йордан, вказуючи численні румунські ороніми того ж кореня, - *Chicera, Chicerea, Chicetul* та ін., - приймає можливість вихідного *Piciozul* [23:34]. Однак і виведення з укр. печера, з рум. діал. переходом *p' > k'* [7:136], погано мотивується семантично (й акцентуаційно). Вихід з цього глухого етимологічного кута запропонований у [4,3:440]: псл. **kučera* з **кука жіноча зачіска; святковий жіночий головний убір*.

Слово утворене від древньої лексеми за допомоги древнього ж топографічного суфікса *-or/-er-*, добре засвідченого старою карпатською гідронімією. Цю інтрепретацію фактично поділяє (щоправда, без доконечної прив'язки до зачіски, тобто – без метафоричного етапу) й О.Трубочов, наводячи широке семантичне й фонетичне гніздо слова **kučera* й пов'язуючи його з етимологічно спорідненим псл. **kučaga*, яке утворене від **кука гак, цвях* і вихідне значення якого – *горб, підвищення* [18,13: 88-89, 249-250].

Дане лексичне гніздо сходять до іє. **keu-k-*, **kou-k-* *згинати, викривляти; загнуте* [18,13:87], а саме цей сенс, на думку А.Непокупного, є провідним у праслов'янській орографічній термінології [12:72-73].

Ще ближчу паралель термінові *кичера* вказав Ш.Ондруш, який взагалі одним з перших (1972) обгрунтував слов'янське постання цієї лексеми. Йдеться про словацькі ороніми *Kukula, Kukulcs*, в яких оросуфікс *-ud-* дозволяє зберегтися твірній основі **кук-* без палаталізації. У Словащині оронім *Kukula* фіксується 11 разів і ще раз *Kukulka*, тоді як оронім *Куčera* - 24 рази [24:173]. Пор. до цього й бойківську гору *Kekola* – у записі, який Я.Рудницький вважає перекрученим [14:80]. Ю.Удольф, теж адресуючи *кичеру* праслов'янській давнині, іншим шляхом приходять до того ж іє. кореня, що наявний в лит. *каукага горб*, гот. *hauhs високий* і – за етимологією М.Фасмера [16,2:153-154] – у назві Кавказ [26:529]. Може, давнє не раз засвідчу-

ване іменування Карпат Кавказом якраз і зумовлене терміном *кичера*!

Семантичним та структурним двійником *кичери* є карпатський орографічний термін *жбир, жбирь, жбер*, род. *жбиря, жбиря*, на що вказав А.Непокупний [12:73-74], який, серед іншого, узагальнив також матеріали М.Бліхи. Термін означає *підвищення, горб* (Буковина), *скеля, гора; гостра вершина гори, острів на річці* [10:226], *горбок між двома висохлими потоками; обрив, горбок на схилі гори* [13:249], *зарослий скелястий пагорб між долинами* [14:34]. Етимологічний словник [4,2:189] реконструює псл. **žbьigь*, а А.Непокупний – **žbьegь*, **žbьugь*, **žbьugь*, але обидва джерела сходяться на зв'язку з лат. *gibber горб, бугор* та генезі терміна з іє. **geibh-* *гнути, згинати*. В оронімії Українських Карпат термін відклався як узвищення *Жбир* у Заставнінському районі Чернівецької обл. та три гори з такою ж назвою у бойків, де є також гора *Жбирини* [14:60]. Карпатська локалізація терміна і праслов'янська древність похідних від нього назв – безперечні.

Слід скинути пута румунської етимології і з одного з найпопулярніших карпатських оротермінів та оронімів *грунь*, частіше з проривним ініціальним приголосним *грунь*, також і з кінцевим твердим приголосним *грун горб, гора, вершина гори, гірський хребет* [10:225; 13:195-196], *гірське поле, висока поляна* [14:20, 22]. М.Онишкевич називає й похідні *груник, грунок, грунчик*, а С.Грабець – ще *грунашник*. Від власних назв цієї групи рясніють Карпати. Найбільше їх на теренах розселення гуцулів. У буковинській Гуцульщині є до десятка таких назв, а в галицькій С.Грабець зазначає їх 52, з них 5 іменуються просто *Грунь*, часто з варіантом *Гронь*, 40 мають прикметникове означення (найчастіше – *Довгий, Кривий, Середній, Острий, Великий, Чорний*), 7 – у зменшувальній формі *Груник* (варіант *Гроник*). Назви ці подаються з елементами полонізації, що зумовлене виключно джерельною базою: власні фонетичні записи вченого жодних ознак полонізації не фіксують [22:127-128]. У бойків Я.Рудницький вказує дві гори з назвою *Нгун*, тобто із щільним *г* та кінцевою твердістю [14:58]. Назв цих вистачає і в Закарпатті, особливо в його гуцульській частині.

Існує досить розгорнутий список української та взагалі слов'янської *груньської* топонімії [8:95-98, 100-105]. Термін фіксується в ук-

раїнській грамоті 1458 р.: на конець грунѣ [17:147].

Термін цей загальноприйнято виводити з рум. *grui naorob*, *вершина пагорба*, яке у свою чергу етимологізують з лат. **grunniūm* [21:349]. Ороніми *Grui*, *Gruiul* (з похідними) поширені по всій Румунії, прилягаючи на півночі до ареалу Грунів, що, як зауважує Й. Йордан, зберігають давнішу форму назви на -*нь* [23:30]. Апелятивне *grun'* у межах самої Румунії фіксується нині дуже рідко, причому – на південному заході країни. Перехід *n' >* і завершився в цій лексемі, як гадають дослідники, лише у XVII ст. [8:105-106].

Однак сама латинська етимологія рум. *grui* дуже сумнівна. Адже лат. **grunniūm* означає *свиняче рило* [4,1:606] і є похідним від лат. *grunniere хрюкати*. І щось цих свинячих рил в оронімі надто багато. Метафоричних оротермінів, опертих на анатомію (але переважно людини, а не свині) чимало, пор. назви вершини гори *чоло*, *зуб* тощо. Однак жоден з них не набув помітної назвотворчої продуктивності. А тут маємо лише в Українських Карпатах близько сотні назв. І то не все. О. Стрижак, який виявив і докладно вивчив перенесений з Карпат східноукраїнський, лівобережний ареал Грунів (включає понад 10 назв), дійшов висновку, що він уже існував як система у XVI ст., а утворився «значно раніше й лише як похідний від карпато-давньоруського, ширше карпато-балканського (давньослов'янського)» [2:126]. Вихідний же ареал Грунів, за О. Стрижаком, охоплює, окрім Українських Карпат, усю Словаччину, схід Чехії, південь Польщі, сягає Болгарії, Македонії, Сербії [2:118]. М. Бліха лише в двох округах Словаччини зфіксував понад 160 топонімів *Hrun* чи сполучень із включенням цієї назви або її дериватів, а також 8 топонімів з ініціальним проривним: *Grun*, *Grui*, *Grui* [20:70, 77-78]. [24:159] називає 31 гору *Grui* (з похідними), усі з проривним [g].

Румунський термін, та ще з такою дивною етимологією, не міг так давно й глибоко вкорінитися у слов'ян. Румунське походження терміна *грунь* – це просто міф, і маємо підстави твердити, що саме рум. *grui* пов'язане із слов'янським *грунем* [1:11], а не із свинячим рилом. О. Стрижак під тиском наявної літератури визнає, що термін *грунь* «на думку деяких учених, що остаточно ще не доведено, романського походження» [2:126]. Але не на всіх той тиск справляє враження. Зокрема М. Фасмер висловився рішуче: «Без сумніву по-

в'язане з *грудь* укр. *грунь пагорб*» [16,1:464]. Тут ідеться, отже, про ускладнення псл. **grōdъ підвищення* і звідси «груди» детермінативом -*нь* з наступним спрощенням: **grōdnъ > *grōnъ > *grunъ*. Утім. О. Трубачов етимологічно ототожнює **grōdъ* з **gruda/*grōda грудка, брила*, вбачаючи тут назальний інфікс та суфікс -*d-* [18,7:146-147]. Однак і це (небездоганне) уточнення не заважає бачити в лексемі *грунь* якщо не древнє **grōdnъ*, то **grudnъ*.

Існує й інша досить приваблива можливість слов'янської інтерпретації терміна *грунь*. Йдеться про зв'язок із словом *грань*, *грана межа, ребро*, причому для останнього [6:карта 40] фіксує, переважно у Закарпатті, й сенс *хребет гори*, та *гроно китиця плодів* (наявне й укр. *гроно* з проривним приголосним).

Одидва ці слова є праслов'янськими, продовжують апофонічні форми іє. **ghrō-n-*: **ghre-n-*, пор. хоч би нім. *grün* зелений [18,7:106, 139-140]. Цією етимологією скористався Ф. Славський, який відхилив румунську інтерпретацію, послався на польську варіативність *grun'/gron' верхівка гори, гірська поляна* й пов'язав цю лексему саме зі словом *gran'* (чергування о:е). Ця етимологія формально дозволяє вченому вважати укр. *грунь* і слвц. *grui* полонізмами [25:340]. Адже у польській мові етимологічне *o* перед складом із слабким редукованим трансформується в *u*. Але бачити у слові *грунь*, зважаючи на його характеризовану вище слов'янську вкоріненість, полонізм підстав ще менше, ніж в його румунському розумінні. Саме труднощі з поясненням вокалізму *u* в українському та словацькому (і чеському) словах змушують відмовитися від даної інтерпретації. Це слово має етимологічне у (чи *o*) ще з праслов'янської доби.

Однак залишається ще проблема ініціального проривного *g*. Г. Кетпикова саме за цією фонетичною прикметою, з підрахунками, магематичним оснащенням і за поширенням (чим далі від Румунії, тим рідше *грунь* і частіше *грунь*) віднесла цю лексему таки до румунських запозичень [8:110-114]. Але ж слід зважити й на те, що саме поблизу Румунії (гуцульські, буковинські говірки) фонема *tl/* має особливо сильні позиції, спираючися на перехід типу *did > rid, div > riv* (аналогічно: *titka > kitka* тощо). Взагалі варто акцентувати увагу, що фонема *tl/*, притаманна українській мові, не мусить уважатися стовідсотково запозиченою. Регіонально вона збереглась і в незапо-

зичених лексемах, хоча б у тому ж слові гроно, яке – ніякий не полонізм, пор. ще прізвисьце відомого івано-франківського мовознавця Грещук – структурно незапозиченого.

Давній перехід *g > h* охопив усю територію української мови, але в окремих лексемах та в окремих позиціях (зокрема на початку слова перед *p*) справа до цього переходу не дійшла. І якраз карпатський регіон, де зберігається чимало фонетичних раритетів, і якраз орографічна термінологія та оронімія, що займає в лексичній системі мови досить автономне місце, становить ту царину, де фонема */g/* змогла зберегтися без змін у питомих словах та древніх запозиченнях ще праслов'янської доби.

Гора Грєгіт у Гуцульщині [22:139] з варіантами Грехіт, Грєгіт, відзначеними С.Грабцем, повторює український локально карпатський оротермін **грєгіт**, **грєхіт** *щєбінь*; *скєляста гора*, який не є ніяким польським запозиченням [4,1:591-592], а ще одним фактом збереження ініціального проривного *ǵ* перед *p* у карпатських говірках. Оротермін, а відтак й оронім сягає праслов'янської доби: *грєхоть пов'язане чергуванням *e/o* з *грєхоть, похідним від звуконаслідувального дієслова *грєхаті, укр. грєхати з шумом падати [18,7:113, 134-136]. Розвиток орографічного сенсу в цьому терміні, що початково позначав рівнинні реалії, В.Ілліч-Світлич слушно пов'язав із карпатською міграцією слов'ян, яку датував періодом не пізніше III ст. н.е. [5:229].

Термін **кльіва** *гола вершина гори* чи просто *гора* [14:23; 10:231] відбитий в оронімії Гуцульщини як *Kļuva*, *Kliva*, *Klewa*, *Klifa* (9 гір, причому той самий об'єкт може варіативно іменуватися *Kļuva* й *Klewa*, *Klewa* й *Klifa*), *Glyfa*, а також з означеннями Чорна, Гола, Остра, Студена, Попова, Угринова, Валахова та ін. Клива [22:130-131]; у бойків – як Клива (5 гір), Кливка [14:58]. С.Грабець посилається на виведення цього терміна з неіснуючого рум. *clivă *узбіччя*, але сам у тому сумнівається [22:40] і цілком слушно, бо ця фіктивна румунська лексема не має, за даними Й.Йордана, жодного топонімічного відображення в Румунії. М.Юрковський, доречно пов'язавши форми клива і глифа (пор. до останнього, окрім свідчення С.Грабця, ще гору Глєфа на Буковині та термін глифа *гора з крутими глинистими схилами* [1:11]), тлумачить їх з назви *маленького топірця з латуні* у бойків - *glifa* чи *kaliew* [19:195,196]. Фактично ж у бойків

подибуємо **гліфа** *топірець, відлитий з міді* та (слово іншої етимології) **калеф** *невелика сокира з латуні* [13:174, 335], але також і **клива** *висока гора, поросла темним смерековим лісом та безодня*, і **кливиць**, **клевець** *молоток* [13:357]. Власне, тут і мало б йтися про широко знаний у говірках карпатського регіону **клевець** *молоток*, слово ще праслов'янської доби: *кльвьсь [18,10:83-84], і навіть не про нього, а про орографічне утворення клива того ж кореня з чергуванням *kliv-/*kliv-, до якого сходять і дієслово **кльвати** [4,3:467-468] (термін клива в цьому словникові, с.460, тлумачиться окремо й більш ніж сумнівним чином: «очевидно, пов'язане з власною назвою гори Клива, етимологічно неясною»). Етимологічний сенс давнього слов'янського терміна клива *те що, проклюнулося* (тобто голий верх над лісом) або й ще давніший - *кривий*. Даний корінь сходять саме до іє. *kleu- *кривий і*, до речі, в лексемі *кльвати теж може реалізуватися з подзвінченням: чес. діал. *glvat* *кльвати* та ін. [18,10:83]. Це подзвінчення має, очевидно, розумітися як експресивне, причому у парі клива - гліфа маємо, у формі гліфа, компенсаційний обмін подзвінченням - оглушенням між першим і другим складом.

Цікаві етимологічні пролеми висуває буковинський оронім Глюжа, найвища точка Глибоцького району Чернівецької обл. В українській мові існує оротермін глижа, відзначений словником Б.Грінченка із сенсом *урвище, підмите водою*, до якого Т.Марусенко [10:223] додала значення *прірва й велика купа землі*. О.Трубачов зводить цей термін разом з рос. та біл. *глыжа* (*велика*) *грудка* до псл. *glyža, утвореного суфіксом -j- від псл. *glyza *грудка*, яке пов'язане з псл. *gluza (теж семантично сходять до *грудки*) чергуванням *ou/ū* [18,6:155, 160-161]. В.Меркулова, розглянувши всі праслов'янські слова на *gl- із сенсом *грудка*, додала до них ще утворення *glyžь, *glužь та *gl'uzь [11:8-10]. Останнє сягає давнішого *gleuz-, на яке вказує й назва Глюжа. Тут фактично теж маємо гірську назву, яка генетично вміщує рівнинний сенс. А проблеми полягають ще й у тому, що засвідчений буковинським оронімом псл. *gleuz- (у назві - з долученням йота) у своїй давнішій формі, тобто ще без суфікса -z- не мусив перед голосним монофтонгізуватися і зберігся у формі глев, пор. глевкий < глевькь, глевіти *дубіти* та ін. Усі ці слова так чи інакше сходять до семантики *грудка* і не потребують виведення з

псл. назви виду грибів *gliva, якій етимологи чомусь надають надто великої слововірної сили [4, 1:524, пор. 521]. Така широка представленість апофонічного варіанта, відбитого назвою Глюжа, засвідчує і давність, і вкоріненість цієї назви.

Встановлення власне праслов'янського шару є, можливо, найважчою процедурою в етимологічних студіях оронімів (як і гідронімів). Тут треба пройти між Сциллою та Харібдою – між небезпекою віднайти слов'янський корінь у дослов'янському, субстратному утворенні та, з іншого боку, адресувати праслов'янській добі пізнішу – в нашому випадкові вже українську назву. Обидві ці небезпеки чатують на дослідників й іноді живляться ними. 50-100 років тому майже всю етимологічно непрозору карпатську оронімію проголошували румунською, різко перебільшуючи румунський внесок до онімії регіону. Це почав робити ще О.Соболевський [15:525], а продовжували йти тим шляхом два нас-тупних покоління слов'янських та румунських вчених. Нині ж нерідко спостерігаємо протилежну тенденцію – спроби проголошувати генетично слов'янськими явно неслов'янські оніми. І мова тут іде не про вигадки дилетантів (Аттіла – то наш Гатило, а від антів пішла антична культура), а про серйозні праці серйозних учених.

Он Р.Козлова визнала слов'янськими й назви Карпати та Горгани, які мають кваліфікуватися як дослов'янські. Інтерпретація Р.Козлової могла б тішити душу, однак її докази критики не витримують. Для Карпат дослідниця приймає постання з псл. *къратъ(ъ) з вигинами, виступами, горбистий, нерівний < *кърга щось криве, вигнуте, вигин, вис-туп < іє. *(s)ker- гнути; крутити у ступені редукції, з детермінативом -р- [9:57-59]. Але ж розвиток *кър- > *кагр- є фонетично малоімовірним і, головне, міг відбутися десь на тисячу років пізніше від часу, як він уже був засвідчений Птоlemeєм... А для Горгани Р.Козлова пропонує псл. структуру *гърг-аъ, причому корінь *гърг- зводиться до іє. *гер- гнути, крутити у ступені редукції з детермінативом -г- [9:60]. Тут уже для групи тггт приймається (на відміну від розвитку назви Карпати) нормальна динаміка. Однак сам корінь *гърг- є сумнівним, бо він за межами назви (і терміна) Горгани оронімічно не засвідчений і, найімовірніше, становить експресивне подзвінчення звуконаслідувального кореня *гъгk- [18,7:208-209].

Усі дослов'янські назви Українських Карпат збереглися тільки тому, що вони були свого часу засвоєні праслов'янами, тобто стали-таки праслов'янськими, маючи неслов'янську генезу. І тому до нинішніх часів вони дійшли в дужу ослов'яненому вигляді, що й вводить часто дослідників в оману.

Харібдою в цьому плані стає можливість уважати праслов'янськими назви, що витворилися вже в українській мові. Така тенденція також помітна у сучасних дослідженнях. Слід розрізняти назви, які не можуть бути не праслов'янськими, і назви, які можна адресувати праслов'янській мові, але з тим же успіхом – і часові після розпаду праслов'янської єдності. Останні дослідник, звісно, не повинен захищувати до праслов'янського фонду.

Але й з урахуванням цих двох обмежень праслов'янських назв – виразно, безперечно праслов'янських – серед оронімії Українських Карпат досить багато. Це означає, що слов'яни ще за праслов'янської доби, до розпаду праслов'янської мовної єдності тривалий час перебували у Карпатах. Семантичні та структурні особливості ряду праслов'янських оронімічних карпатизмів, а також їх ареал, характер їх зв'язків з балканською онімією засвідчують, що у Карпати вже сформований праслов'янський етнос прийшов з рівнинної місцевості, найімовірніше зі сходу. Частина цих карпатських праслов'ян (у тім числі й частина білих хорватів) згодом мігрувала на південь, освоюючи Балкани.

1. Герман К.Ф. Ороними-карпатизми в українських говорах Северной Буковини//Симпозиум по проблемам карпатского языкознания.-М.,1973.
2. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках.-К.,1981.
3. Еремия А.И. Орографические термины в карпатской топонимии//Общекарпатский диалектологический атлас. Лингвистические и этнографические аспекты.-Кишинев,1976.
4. Етимологічний словник української мови.-К.,1982-1989.-Т.1-3.
5. Иллич-Свитыч В.М. Лексический комментарий к карпатской миграции славян//Изв. АН СССР. Отд. л-ры и яз.-1960.-Т.19.-Вып.3.
6. Карпатский диалектологический атлас/С.Б.Бернштейн, В.М.Иллич-Свитыч, Г.П.Клепикова и др.-М.,1967.
7. Карпенко Ю.О. Топонимия Буковини.-К.,1973.
8. Клепикова Г.П. О карпатоукраинской терминологии горного ландшафта.-К.,1973.

шафта. 2//Карпатская диалектология и ономастика.-М.,1972.

9. Козлова Р.М. Про походження деяких оронімів карпатського ареалу: Карпати, Горгани//Мовознавство.-1987.-№2.

10. Марусенко Т.А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов: Названия рельефов//Полесье.-М.,1968.

11. Меркулова В.А. Комментарий к словнику//Этимологические исследования.-Свердловск,1984.

12. Непокупний А.П. Слов'янська термінологія підвищеного рельєфу в індоєвропейському аспекті//Мовознавство.-1998.-№2-3.

13. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок.-К.,1984.-Ч.1.

14. Рудницький Я. Географічні назви Бойківщини.-2-е вид.-Вінніпег,1962.

15. Соболевский А.И. Как давно русские живут в Карпатах и за Карпатами//Живая старина.-1894.-Год 4, вып.3-4.

16. Фасмер М.Этимологический словарь русского языка.-М.,1964-1973.-Т.1-4.

17. Худаш М.Л. Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV-XV ст.//Дослідження і матеріали з української мови.-К.,1962.-Т.5.

18. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд/Под. ред. О.Н.Трубачева.-М.,1979-1987.-Вып.6-13.

19. Юрковский М. Термины, обозначающие вершину, в украинском языке//Востоочнославянская ономастика. Исследования и материалы.-М.,1979.

20. Blichá M. Toponymia Ondavskej a Toplianskej doliny: Slovensko-rusínske jazykové kontakty v chotárných názvoch.-Prešov,1996.

21. Dicționarul limbii române moderne.-București,1958.

22. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny.-Kraków,1950.

23. Iordan I. Toponimia românească.-București,1963.

24. Názvy vrchov a dolín Slovenskej Socialistickej Republiky/ Spracovali:Z.Kolárikova, M.Majtán.-Bratislava,1987.

25. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.-Kraków,1952-1956.-Т.1.

26. Udolf J. Slavische Etymologien und ihre Überprüfung an Hand von Gewässer-, Orts- und Flurnamen//Lautgeschichte und Etymologie.-Wiesbaden,1980.